

Циганок О. М.,

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, м. Київ

ПРО ОСОБЛИВОСТІ ДАВНІХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТИК

У статті робиться спроба розглянути особливості давніх українських поетик. Курси XVII–XVIII ст. демонструють як спільні, так і відмінні риси. Діапазон відмінностей широкий і не зводиться тільки до форми. Поетики відрізняються за стилістичною доміантою, ступенем риторичності, за обсягом, візіями, тощо. При їх творенні автори користувалися різними методами, демонстрували як критичний, так і компілятивний підходи.

Ключові слова: поетики, особливості, давня українська література.

В статье делается попытка рассмотреть особенности древних украинских поэтик. Курсы XVII–XVIII вв. демонстрируют как общие, так и отличительные черты. Диапазон различий широк и не сводится только к форме. Поэтики отличаются стилевой доминантой, степенью риторичности, объемом, примерами и т. д. При их создании авторы пользовались разными методами, демонстрировали как критический, так и компилятивный подходы.

Ключевые слова: поэтики, особенности, древняя украинская литература.

This article is an attempt to consider the characteristics of the ancient Ukrainian poetics. The courses of the 17th–18th century show both common and distinctive features. The range of differences is wide and not limited to the form. The poetics differ in dominant style, rhetorical level, by volume, models etc. The authors used different methods and demonstrated critical and compilation approaches to their creation.

Keywords: poetics, characteristics, the ancient Ukrainian literature.

Особливості давніх українських поетик цікавлять сучасних дослідників. Як вказує Григорій Сивокінь, «питання про «характер», а точніше – про загальний стиль, бароковий чи класицистичний, так чи інакше спливає в усіх дослідженнях давніх наших поетик, а позиції науковців, мабуть, порівну діляться між тим і іншим, між бароко і класицизмом, а ще – псевдокласицизмом та «шкільною класицистичною поетикою» [4, с. 14]. Наприклад, Дмитро Наливайко – переконаний «класицист», у той час як Віталій Маслюк обстоював бароковий характер давніх українських поетик. Григорій Сивокінь стверджує, що шкільним «пійтикам» київського походження і вжитку загалом притаманні різні доміанти: «Шкільний класицизм? Релігійно-моральна заангажованість? Стихійний «реалізм»? Формотворче бароко? Те, друге, третє й четверте – разом узяті й дивовижно переплетені» [4, с. 163].

Вважаємо, що давні українські поетики не варто уніфікувати. Вони демонструють як спільні, так і відмінні риси. Одні з них орієнтовані на «високе мистецтво» – античні й ренесансні трактати, тому в них домінує класична складова. До цієї групи можна віднести поетики Феофана Прокоповича 1705 р., Лаврентія Горки 1707 р., Григорія Кониського 1746 р., тощо. Яскравий приклад поетик цієї групи – поетика Феофана Прокоповича «De arte poetica» [Про поетичне мистецтво] (1705) [3]. Починаючи з формальних ознак – лаконічної назви курсу, яка повторює назву трактату римського теоретика класицизму Квінта Горація Флакка, назв передмови і розділів (які йменуються книгами і главами) і закінчуючи трактуванням тих чи інших положень, про що нижче, у курсі Феофана Прокоповича домінує класична (класицистична) спрямованість. Це визнає і сам Григорій Сивокінь, стверджуючи: «Ця концепція, безсумнівно, більше класицистична, аніж барокова» [4, с. 157].

Іншу структуру, інші формулювання, інший характер та стилістичну доміанту має поетика Митрофана Довгалевського [1]. Звернімо увагу на її повну назву: «Сад поетичний вирощений для збирання квітів і плодів віршованого і прозового слова в Київській Могилянській академії для більшої користі українському садівникові і його православної батьківщині біля Йорданського і Марійного морів у році, в якому особливо чудове місто дало наказ [здобути] зброєю Озов, 1 вересня¹ 1736». Замість передмови – «Слово до сучасних садівників поезії», «Вступ до поетичного саду». Курс складається з двох частин – «огорож». Перша «обіймає поетичний сад, або саму поезію взагалі» (поетику), друга огорожа «містить дуже корисні плоди Туллієвої Свади» (орієнтовану на Цицерона риторіку). Поетика складається з трьох книг – «квіток», які поділяються на глави – «плоди». Завершується перша частина (власне поетика) післясловом «до освіченого садівника повчального саду поетичного мистецтва». Друга «огорожа» Митрофана Довгалевського подає початкові відомості з риторіки. Далі йдуть «Вінок поезії», «Прохальне слово до щиросердого читача, де автор жартома просить вибачення за помилки», «Епіграф до найяснішого владыки» Архієпископу Київському і патрону академії Рафаїлу Заборовському. Поетика Митрофана Довгалевського – яскравий вірець другої групи поетик, барокових. До цієї групи відноситься, наприклад, київська поетика «Лука» (1696), де назви підрозділів – «chorus» [хор], «tonus» [тон], «cantus» [спів], тощо. Як бачимо уже з назв, класицистична за характером поетика Феофана Прокоповича відрізняється від витончено барокового, рясно метафоричного курсу Митрофана Довгалевського. Ці два трактату – не тільки два способи подачі матеріалу, але і два полюси і разом з тим дві вершини теоретико-літературної думки, втіленої в київських поетиках.

У сучасному українському літературознавстві домінує теза, що бароко як художній стиль розвивався стихійно, без теоретичних обґрунтувань. Проте складається враження, що поетика бароко все-таки була, і саме «барокові» курси словесності її представляють. Визначальною рисою барокової поетики вважаємо тісний зв'язок з європейською літературною практикою, «практичний підхід». Найпопулярнішому в тогочасній літературі жанру – епіграмі, яка в класицистичній поетиці взагалі не вважалася за гідний теоретичних узагальнень жанр, пере-

¹ В оригіналі – «CALENDIS 8BRIS», тобто «1 жовтня». Очевидно, перекладаючи назву, Віталій Маслюк «підправив» Митрофана Довгалевського, значачи, що навчальний рік у Києво-Могилянській академії розпочинався 1 вересня. Однак у повних назвах збережених курсів словесності вказується, що курси розпочинали читати і 15 вересня, і 21 вересня, тощо. Тому ймовірно, що Митрофан Довгалевський 1736 р. розпочав викладати поетику саме 1 жовтня.

важно відводять більше місця, ніж усім іншим поетичним жанрам разом узятим. Чи це не може бути своєрідною, прикметною рисою саме поезики бароко? У єзуїтській поетиці «Leo Roxolanus...» [Роксолянський лев] (1693) епіграма, якій присвячено 9 аркушів, серед видів поезії ставиться на перше місце, елегія – на другому місці (2 аркуші), далі лірика (1 аркуш), епос (1 аркуш), укінці на 9 аркушах – види поезії, які автор називає другорядними (символи, емблеми, ієрогліфи, загадки, логогрифи, грифи, написи та епітафії, а також різновиди курйозної поезії) [7]. Навіть там, де відповідно до класичної (класицистичної) ієрархії жанрів виклад розпочинають з епосу, найбільше уваги приділяють саме епіграмі. Наприклад, поетика 1637 р. епопею розглядає коротко, а епіграмі та її різновидам присвячено більше місця, ніж усім іншим видам і жанрам літературної творчості, разом узятим [2]. У поетиці «Rosa inter spinas» [Троянда між тернами] (1696) «роета» [епос] ставиться на перше місце, однак із 56 аркушів поезики епосу присвячено лише 5 аркушів, у той час як епіграмі¹ – 16 аркушів [9]. У київській поетиці «Луґа» [Ліра] (1696) такого самого об'єму аналогічно «ерораіа», «roesis epica» [епопеї] присвячено лише 5 аркушів, у той час як епіграмі – 19 аркушів [9].

Другою характерною рисою барокової поетики вважаємо підвищену увагу до не шанованої у «класицистів» курйозної поезії. Наприклад, у поетиці «Луґа» [Ліра] (1696) виділяються 25 різновидів такої творчості, яка розглядається як окрема група епіграм – епіграм майстерно написаних, художніх, штучних. Як відомо, у дусі античних і ренесансних теорій Теофан Прокопович і його однодумці особливо цінували епічну поезію, виділяючи її в окрему книгу, і не згадували «дрібні» жанрові різновиди: емблеми, символи, загадки, курйозні вірші. Митрофан Довгалевський, навпаки, високо цінує ці надзвичайно поширені в епоху бароко епіграматичні твори. Можливо, аналізуючи художню творчість в його єдності змісту і форми, в залежності від ряду факторів, у тому числі – особистих літературних смаків «класичні» викладачі на перший план висували зміст, «барокові» – форму. Іноді зробити вибір було не просто. Багатозначне висловлювання автора латинської поетики 1707 р. Лаврентія Горки. Йдучи за Теофаном Прокоповичем, він хотів би не згадувати в своєму курсі про курйозні вірші, але змушений говорити про них тільки тому, що наше століття так їх любить, що деякі, мабуть, благоговіють перед такими творами [6]. Таким чином, саме художня творчість, практика була тим імпульсом, який нерідко змушував київських викладачів відхилитися від класичних теорій. Коли ми говоримо про художню практику, маємо на увазі не лише тогочасне українське письменство, а як мінімум – творчість культурних спільностей, у які воно входило (Річ Посполита – Російська імперія), як максимум – європейські літератури.

Поетики відрізняються різним ступенем риторичності. Як відомо, обидва курси словесності читав переважно один викладач: наставник з поетики наступного року навчав риторики. Складається враження, що лише деякі викладачі, самі будучи в душі поетами, признавали вагоме місце поезики у системі гуманістичної освіти. Більшість із них були раціоналістами, мали аналітичний склад розуму, і їм була ближча риторика у її зв'язках з логікою. Очевидно, саме особисті смаки та уподобання викладача відігравали тут основну роль.

Як створювалися поетики? Тут знову бачимо діаметрально протилежні підходи. Українські викладачі нерідко демонстрували критичний підхід до викладення матеріалу, класичні висловлювання корифеїв немовби пропускали крізь сито власного розуму. У чому полягав такий підхід, розглянемо на прикладі рецепції в київських курсах віршів Горація про необхідність для поета з'єднувати природне обдарування з наполегливою працею («Поетичне мистецтво», 408-411):

Natura fieret laudabile carmen an arte,
quaesitum est; ego nec studium sine divite vena
nec rude quid prosit video ingenium; alterius sic
altera poscit opem res et coniurat amice

[Хист чи майстерність потрібніша віршам? – Ось де питання.

Та, як на мене, то й пильність сама, без природного хисту,
Як і без пильності хист, – це слово пусте: вони в парі,
В дружбі й у праці взаємній і сили, й ваги набирають].
(Переклад Андрія Содомори).

Як стверджує Джованна С'єдіна, автор поетики «Самоена in Parnasso...» [Камена на Парнасі...] (1689), цитуючи ці рядки, намагається довести оманливість або принаймні обмеженість цього вислову [5, 55]. У поетиках, де ця цитата з Горація не наводиться (наприклад, «Rosa inter spinas...» [Троянда між шипами...] (1696/1697) поезія трактується як наслідок здобутих завдяки старанному навчанню навиків, природний хист не береться до уваги зовсім. Автор курсу поетики «Cedrus Apollinis...» [Аполлоновий кедр...] Іларіон Ярошевицький (1702), відштовхуючись від Горація, запропонував своїм слухачам чотири складові виникнення художнього тексту. На перше місце він ставить природне обдарування і якусь вроджену схильність до поезії. На другому місці – мистецтво, точніше правила і приписи, поетичні засади та закони. Третє – вправлення, яке завдяки наполегливому відпрацюванню навичок стимулює природне обдарування, і знання поетичних правил. Четверта складова – наслідування, яке має велике значення як для ораторських, так і для поетичних здібностей [5, с. 56]. До підміченого Джованною С'єдіною додамо, що автор поетики «Hortus poeticus» [Сад поетичний] (1736) Митрофан Довгалевський повністю підтримує римського класика в тому, що ні природні здібності без знання поетичного мистецтва, ані мистецтво без природних здібностей не можуть створити поета [1, с. 37]. Таким чином, київські дидакалі абсолютно по-різному відповідали на питання, поставлене Горацієм, і такі приклади не поодинокі.

Нерідко в київських трактатах зустрічаються фрагменти, які майже дослівно повторюють інші курси або перифразують відомі раніше висловлювання. Автори поетик не прагнули бути оригінальними в сучасному зна-

¹ У цій поетиці епіграма як видове поняття ототожнюється з курйозною поезією, але епітафію відносять не до епіграм, а до інших видів поезії.

ченні цього слова. Якщо вони погоджувалися з відомою тезою і вважали її важливою, вводили в свої курси без змін. Самоствердження для більшості з них, як людей духовного стану, не грало ролі. Якщо у них була власна думка – висловлювали її і таким чином виховували у своїх учнів критичний підхід до текстів, вчили мислити.

Кожен курс – неповторний, хоча вони різні за обсягом (від 20 – 30 аркушів до двохсот – трьохсот) і за завданнями, які перед ними ставилися. Викладачам було нелегко вмістити в рамки річного курсу великий обсяг матеріалу. Ймовірно, що деякі українські курси мислилися як допоміжні до доступних студентам інших підручників поетики. Інші поетики дають повний курс матеріалу, однак і вони детально розглядають одні питання і коротко (або взагалі пропускають) інші.

Взірці для створення київських курсів словесності також були різні. Деякі викладачі більше орієнтувалися на античні поетики і риторики, інші – на західноєвропейські та польські трактати XVI – XVII ст. Вважаємо, що окрім поетик Якоба Понтана «*Poëticarum institutionum libri III*» [Три книги поетичних настанов] (перше видання 1594 р.) і Юлія Скалігера «*Poëticae libri septem*» [Сім книг поетичного мистецтва] (1561), авторитетними в київських викладачів були езуїтські курси «*Ars nova argutiarum*» [Нове мистецтво дотепності] Якоба Мазена (1606 – 1681) і «*Poëticarum institutionum libri tres*» [Три книги поетичних настанов] Герарда Воссія (1577-1649). Ці курси академічно-наукового рівня мали наднаціональний характер і були джерелом інтертекстуальних посилань для шкільних поетик багатьох країн. Бібліотека Києво-Могилянської академії не раз горіла, до того ж підручники «зачитувалися». Можливо, тому в Києві на сьогоднішній день не знайдено жодного примірника поетик Скалігера і Понтана. Друковані західні підручники були, ймовірно, доступні вузькому колу читачів, тому таке значення надавали київські викладачі своїм курсам лекцій.

Таким чином, давні українські поетики різні відповідно до відмінних літературних смаків та творчих устремлень їхніх творців. Бароко – стильова домінанта української літератури XVII – XVIII ст. – змішувалося з поширеним тоді і характерним для поетик як підручників класицизмом. У плані стилю з повним правом можемо говорити про літературне пограниччя українських курсів. Поетики демонструють як спільні, так і відмінні риси, їх не варто уніфікувати. Діапазон відмінностей широкий і не зводиться тільки до форми. При їх творенні автори користувалися різними методами, демонстрували як критичний підхід, так і переписували у попередників цілі фрагменти тексту.

Література:

1. Довгалевський Митрофан. Поетика («Сад поетичний») / Митрофан Довгалевський / [пер. і прим. В. П. Маслюка]. – К. : Мистецтво, 1973. – 436 с.
2. Кречотень В. І. Київська поетика 1637 р. / Володимир Іванович Кречотень // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI – XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 118-154.
3. Прокопович Ф. Сочинения / Феофан Прокопович; [под ред. И. П. Еремина]. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961 – 512 с.
4. Сивокінь Г. М. Давні українські поетики / Григорій Матвійович Сивокінь. – [2-ге вид., з додатками]. – Х. : Акта, 2001. – 168 с.
5. С'єдіна Джованна. Учення Горация про поетичний твір – поезис – поета в київських поетиках / Джованна С'єдіна // Слово і Час. – 2006. – № 12. – С. 55-61.
6. *Idea artis poeseos ... 1707...* – Рукописи зберігаються в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 505 П / 1721, арк. 175 – 415; шифр ДА / П 420. – 361 арк.
7. *Leo Roxolanus ... 1693.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 674 / 463 С. – Арк. 137-197.
8. *Luga Heliconis ... 1709.* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 674 / 463 С. – 183 арк.
9. *Rosa inter spinas ... (1696-1697).* – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр 665 / 456 С. – 230 арк.